

Egy korszak regénye — mely „abból állt, amit elmulasztott”

Illyés Gyula írja — *Boncoljuk-e magunkat elevenen?* —, hogy irodalmunkban nem készült európai szintű ábrázolás főnemesi vagy köznemesi világunkról és polgárságunkról. (*Ingyen lakoma*. Bp., 1964.) Valljuk be, nem annyira az európai szint állítólagos hiánya az elszomorító, hanem a kritika és az irodalomtörténetírás közömbössége azokkal az alkotásokkal szemben, amelyeket a kétes politikai fontolgatás a hátsó polcra helyezett. Elsősorban Bánffy Miklós regénytrilógiájára — *Erdélyi történet* — gondolok, az arisztokrácia belső bomlásának írói rajzára. „A magyar élő arisztokráciáról még senki ilyen kíméletlenül és irgalmatlanul nem nyilatkozott. [...] Igazolja a társadalmi megújulás szükségességét. [...] Vitán felül, az erdélyi irodalom leggrandiózusabb műve” — írta Bánffy trilógiájáról Mórincz Zsigmond (*A Helikon és az Erdélyi Szépművéses Céh levelesládája* II. Buk., 1980. 447.). Jól tudom, hogy elsősorban nem esztétikai megfontolások kényszerre feleltette és felelteti Bánffy trilógiáját, hanem az író közéleti szereplésének megítélése. Ezért szükségeltetik a trilógia — írójának közéleti szereplésétől elkülönített — elemzése.

Az esztétikai értékelés mellett éppen olyan fontos a regényben megjelenített arisztokrácia szellemi és erkölcsi bomlásának, politikai süllyedésének szociológiai elemzése, a társadalmi és ideológiai lényeg és jelentéstartalom feltárása. A valóság megismerésének két legfontosabb megközelítési módja közül — tudomány és művészet — a szubjektívebb művészet olyan lényegi összefüggésekbe emeli a valóságot, amely nem sajátja a történetírásnak. A műalkotás a korszak érzelmi és gondolatvilágának, közösségeik, osztályok, rétegek és az őket képviselő személyek cselekvéseinek emberi dokumentuma.

Nem Bánffy Miklós volt az első, aki regényformában megkísérelte az arisztokrácia belső bomlásának bemutatását. A századvég egyik — ha nem épp legtehetősebb — írója, Justh Zsigmond tizennégy kötetre tervezett regényciklusában — *A kiválás genezise* — akarta megírni a felvidéki, erdélyi és a pesti arisztokrácia pusztulását. Korai halála — harmincegy éves korában halt meg — megakadályozta terve megvalósításában. A *pénz legendájának* arisztokrata hősnőjét megrontja a bőség, minden boldogsága ellen fordul, a felvidéki és az alföldi kastélyokban — *Fuimus* — sivár kép fogadja a látogatót, arisztokrata sorstársainak viselkedése, gondolkodása, hangulata és életmódja egyaránt a *voltunkra* emlékeztetik. Amikor a *Fuimus* főhőse elbúcsúzik házasságba sodródó öccsétől, könnyekre fakad: „De nemcsak a saját, nemcsak az öccse gyengeségét siratja, hanem egész pusztulásra megért, elkorhadt fáját, amely rohan lefelé a lejtőn, hiába, nincsen akadály, rohan a megsemmisülés felé, mert ezt egy erősebb, egy hatalmasabb törvény parancsolja így. Tudta, hogy így lesz — mert így kell, hogy legyen... Fuimus! Fuimus!” (*Fuimus*. Buk., 1957. 263.). Justh egyik főművének, *Naplójának* arisztokratái, akik nem tudnak elszakadni osztályuk hagyományaitól, a mámort keresik, az irrealist, képtelenek beilleszkedni a polgárisodó társadalomba. Az elvagyódók „a halál szentjei”. Justh unokatestvérének, Mednyánszky Lászlónak a műtermében így elmélkedik beteljesülni látszó végzetükről: „Az emberi szenvedés religiója beszél képeiről, a jószágos, szelíd szemekből — a lelkéből. Egy ósrégi faj vonalán az utolsó állomás. Benne kulminál századok finomulása, betegsége, tán vétkei... Csak munkára, művészi teremtésre képes faj — életre nem. Az élet s a boldogulás művészete nem adatott meg nekünk. A mi homogén talajunk sokkal régebbi, fáradtabb civilizációban lenne — feltalálható — Párizs vonz mindnyájunkat!... Élünk és elfelejtenek. Voilà tout.” (*Justh Zsigmond Naplója és levelei*. Bp., 1977. 409.)

Ami lényeges — s amiért foglalkozom Justh Zsigmonddal — a századvég hangulatában fogant kor- és kórrajzában világosan és szabatosan megfogalmazódik az arisztokrácia cselekvésképtelensége, a társadalomtól való önelszigetelődése. De nemcsak a fin de siècle hangulata különbözteti meg Justh Zsigmond arisztokratáit a Bánffy Miklósétól. Justh Zsigmond az akkor oly divatos társadalmi darwiniz-

mus és mendeli kinemesítés nézőpontjából körvonalazta a megfáradt arisztokrácia megmentését a pusztulástól. Az életerős parasztsággal való biológiai keveredéstől remélte az arisztokráciának szellemi és erkölcsi megújulást is hozó felemelését — a „kiválás genezisé”-t. Az arisztokrácia élet- és világfelfogásától idegen világnézeti meggyőződés készítette regényeinek írására. Mi sem jellemzőbb Justh megváltáshitére, mint a szenttornyai birtokán létesített parasztszínház — a lombos fákkal övezett, görög stílusban épült amfiteátrum, ahol magyar parasztok játsszák Molière-t, Arisztophanészt, Plautust. Az előadásokra Justh a környék nagybirtokosait sohasem hívta meg, nem tartott velük kapcsolatot, a „halál szentjein” kívül a „felső tizezer” nem érdekelte. A megszokástól és a hagyományoktól kiüresített arisztokrata életmód előli menekülés hozta létre a Magyar Műpártolók Körét és a tudományokkal, művészetekkel foglalkozó Debating Societynek kereszttel barátai kört.

Az Erdélyi történet veszélyesebb történelmi körülmények között íródott, mint Justh regényei és *Naplója*. A Justh halálától (1894) eltelt évtizedekben az első világháborúig olyan politikai válságok, megrázkódtatások sújtották a monarchiát, amelyek szélesebb társadalmi és politikai összefüggésekbe helyezték a belső bomlást, az életmódjához jelentéktelenedett, csak külsőségekben csillogó, önmagát villogtató arisztokráciát. A biológiai kiválasztódásba vetett hit szertefoszlott, a politikumot nem lehetett kikerülni, az arisztokrácia életidegensége, világnézeti irracionális zsenializmusa a monarchia társadalmi és államrendjének válságtüneteként jelentkezett. Bánffy Miklósnak ehhez megadottat a szükséges tapasztalatgyűjtés, a kellő időtávlat, az első világháborút megelőző évtized történetét kellett újragondolnia. (A trilógia első része, a *Megszámláltattal* 1934-ben jelent meg.) Nem véletlen, hogy a trilógia éppen úgy a háború kezdetekor fejeződik be, mint a *Varázshegy és A tulajdonságok nélküli ember*. Az 1914 júniusában eldőrdült „történelmi mennykőcsapás”, mely megremegette a földet és felrobbantotta a varázshegyet, a végkifejlet felé sodorta az arisztokrácia bukását is.

Nem írhatunk Bánffy trilógiájáról értékéhez méltóan, ha nem foglalkozunk a kettős monarchia állam- és társadalomrendjével, az arisztokrácia bukásának közegével. Ebben segít Robert Musil regényóriása, *A tulajdonságok nélküli ember*.

Kákániát — így nevezi Musil az Osztrák—Magyar Monarchiát — Európa egyik jól működő bürokráciája igazgatta; csak egyetlen dolgot lehet felróni, hogy „a zsenialitást és a zseniális vállalkozókedvet olyan személyek esetében, akiket magas származás vagy állami megbízás nem privilegizált ilyesmire, merő okvetetlenkedésnek és önhittségnek minősítette”. Ezért fordulhatott elő, hogy a monarchiában legfeljebb zseniket hittek ripóknek, de soha ripókot zseninek, „valószínű ettől is ment tönkre” (*A tulajdonságok nélküli ember*. Bp., 1977, 41., 44.). A törvényekben és alkotmányában szabadelvű államot klerikális szellemben kormányozták, minden polgár egyenlőnek számított, de nem mindenki tartozott a polgárok közé, az előjáróknak, hivatalnokoknak címzett bírálatot csak félig lehetett komolyan venni, mert az is a közmegegyezés szabályai szerint történt, az önkormányozás kifinomult technikájával. Azért politizáltak, hogy leplezzék közönyüket. A császár és király alattvalói az állameszmében éppúgy nem hittek, mint a dinasztikus vagy a különböző népek kulturális együttélésének eszméiben. Közben a vezető réteg — első helyen az arisztokrácia — arról szerette volna meggyőzni a világot, hogy a monarchia a soknemzetiségű ország összetartására hivatott. Musil ugyanilyen lényeglátással írt esszéket, tanulmányokat, aforizmákat, magyarázatokat, naplót ötvöző ironikus regényfolyamában a monarchia nemzetiségi viszonyairól. Magyarország és Ausztria úgy illett egymáshoz, mint egy piros-fehér-zöld kabát egy fekete-sárga nadrághoz, a kabát önmagában is megállt, a nadrág viszont a fekete-sárga öltöny maradéka volt. Ezért a párhuzamakció vezetője, Leinsdorf gróf Magyarországról szót sem ejtett soha, ami ezen kívül maradt, nemzetiségeknek nevezte vagy osztrák törzseknek, amelyeket egyetlen néppé szándékozott olvasztani, félkész voltukon úgy akart segíteni, hogy osztrák államméppé gyúrja őket. A „törzsek” azonban nemzeti mivoltukat hangsúlyozták, jogokat követeltek, börtönnek emlegették a monarchiát: „Kákániában végül már csak elnyomott nemzeti-ségek voltak, és egy bizonyos felső réteg, melynek tagjai, a tulajdonképpeni elnyomók, úgy érezhették, az elnyomottak arcátlanul packáznak velük, nem hagyják nyugton őket” (*I. m.* I. 725.). Leinsdorf gróf — s e vonatkozásban az arisztokrata vezető elit felfogását és magatartását képviseli — képtelen a valóságos helyzet értékelésére, mindenről van elképzelése, de minden olyant elutasít, ami nem illeszkedik bele elképzeléseibe.

A Robert Musil „uralt iróniával” írt regényében megjelenített valóság a hagyományos realista ábrázolásnál teljesebb és mélyebb jelentéstartalmat közvetít. Sören Kierkegaard esszéjében — *Az irónia fogalmáról állandó tekintettel Szókra-*

tészra — az iróniát „végtelen abszolút negativitás“-nak nevezi — negativitás, mert a tagadáson kívül semmit sem tesz, végtelen, mert nem ezt vagy azt a jelenséget tagadja, hanem az egészet, abszolút, mert az, „aminek az erejénél fogva tagad, magasabb valami, ami viszont nincsen. Az irónia semmit sem létesít, mert az, amit kellene teremtenie, a háta mögött van.“ (Sören Kierkegaard *Írásai*ból. Bp., 1969. 98—99.) Az ironikus szubjektum az adott államrend összes jogi és morális törvényeit elveti, föléljük emelkedik, ezért szabad. De a tagadott valóság és morális értékrend helyébe semminemű új valóságot és értékrendet nem akar megvalósítani. Eppen ezért a történelem sorsfordulóin, az érvényességét veszített valóság tagadásával felszabadítja a szellemet az idejébe elcsúszott rendszer szellemi, erkölcsi, politikai kötöttségei alól. A tulajdonságok nélküli ember az egész háború előtti valóságot tagadta, a groteszk Ausztria nem más, mint a modern világ „különösen világos esete“.

Nem szükséges bizonyítékokat emlegetni, felsorakoztatni, hogy a világ „különösen világos esetének“ *részjelenségeit*, amilyen az arisztokratikus életforma váltsága, realista eszközökkel is lehet ábrázolni. Bánffy Miklós az *Erdélyi történettel* erre vállalkozott. Az ironikus esszéregényből kiemelkedő *válságmodell*, a realista — az egykori valóság történéseire ragaszkodó — írói rajzzal mintegy kiegészül, színekkel, árnyalatokkal gazdagodik, érthetőbb lesz. Ezért érzem, ha szabad ezt a köznapi kifejezést használni, a trilógiát *A tulajdonságok nélküli ember* rokonának.

1934—1940 között öt kötetre osztva jelent meg az Erdélyi Szépművészeti Társaságban Bánffy Miklós trilógiája — *Megszámláltattál* (1934), *És híjjával találtattál* (1937), *Darabokra szaggattattál* (1940) — az első világháborút megelőző évtized (1904—1914) arisztokráciájának krónikája. Az elfogulatlan kritikus, történész és olvasó előtt nem kétséges, hogy Babits Mihály *Halálfiái* (középosztály) és Kassák Lajos *Egy ember élete* (munkásság) című művei mellett a legjelentősebb művészi alkotás a monarchia bukásának okairól.

Az író a regény cselekményét Abády Bálint erdélyi gróf, politikus magán- és közéleti tevékenysége köré szerkesztve bontakoztatja ki. Abády az arisztokratakra gyakran jellemző alaposággal készül közéleti pályájára, a Theresianumban érettségizik, a kolozsvári egyetemen jogot tanul, két évig diplomataként szolgálja a monarchiát, majd visszajön Erdélybe gazdálkodni és politizálni, hogy tudásával és megfigyeléseivel hasznára legyen az országnak. Képviselőnek választják, 67-es alapon mint pártönkivüli kerül a parlamentbe. Bánffy Abády tiszteletét érdemlő feladatvállalásának mintegy ellenpólusaként Gyerőffy László céltalan, züllés felé sodródó életét állítja. Két arisztokrata, két életút — Abády megkísérli osztályát és népét szolgálni, Gyerőffy elvetéli tehetségét, a végnélküli italozások elpusztítják, Abády és Adrienne bonyolult, melodramatikus részletekkel telített, beteljesületlen szerelmi történetében is, a helyzetek, az arisztokrata életmód, a szokások és az osztálykonvenciók a lényegesek, amire a trilógia kor- és helyzet-elemzése vonatkozik.

Legutóbb Nemeskürty István hívta fel a figyelmet — *A hátsó polcra* — Bánffy trilógiájának mintaszerű szerkezetére. Mindhárom regény hat részből áll, s ezen belül a fejezetek egy szimfónia tételeinek felépítési rendje szerint követik egymást, „ezenkívül pedig az író a filmre is emlékeztető ellenpontozással, párhuzamos és ellentétes montázs alkalmazásával bonyolítja az eseményeket, amire jó példa a trilógia indítása: az egymással versengve száguldó-zörgő kocsik, hintók útja a bál helyszíne felé.“ (*Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 26.) Bánffy ezzel a kompozícióval tudta felerősíteni az arisztokrácia haláltáncának bemutatását.

Gaál Gábor a *Megszámláltattál* megjelenésekor arról értekezett, hogy Bánffy „csak azt tartja kivetendőnek, amit maga az arisztokrácia osztálykerölése is kivet magából“. (*Válogatott írások* I. Buk., 1964. 547.) Gaál Gábor bírálatára nem azért hivatkozom, hogy újabb argumentumokat szedjek elő kritikus tevékenysége ellen. A félreértésből levonható tanulságok a fontosak. Ha a bírálatok gondolatmenetét folytatjuk, akkor csak forradalmi, tehát: a történelem állítólagos szakadatlan előrehaladását holtbiztosan ismerők platformjáról lehet a XX. századi arisztokrácia bukásáról regényt írni. A trilógia részben ezért került az irodalom-történeti összefoglalókban az adatok közé. (Lásd erre vonatkozóan *A magyar irodalom története* 1106 oldalas VI. kötetét. Bp., 1966.)

Ezek után kikerülhetetlenül megfogalmazódik a kérdés: mi okozza egy társadalmi osztály, réteg bukását előidéző bomlást, és hogyan jelentkezik?

A klasszikus tézis szerint az emelkedő osztályok elsodorják a halálraíteltet. Ez nem kielégítő magyarázat. Az élet- és cselekvőképes osztályok nem sodródhatnak ki a történelemből pusztán csak azért, mert — úgymond — olyan új „történelem értelmét“ hordozó osztály jelenik meg, mely törvényszerűen el kell hogy foglalja uralkodó helyét a társadalomban. A társadalmi osztály, réteg — ide sorolhatjuk a

mindenkori vezető elitet is — belső bomlása történelmi szerepének befejezése előtt megkezdődik, amikor elveszti megújulási képességét, öncélúságába vész, fikciót, ideológiai téveszméit helyezi a valóság elébe. Főképpen amikor képtelen lesz *ésszerű konszenzust* létesíteni a társadalommal. A szellemi és erkölcsi bomlás legjellegzetesebb tünetcsoportja a cselekvésképtelenség, a betokosodott gondolkodás, az életmód belső kiüresedése, a külsőségekben tündöklés.

Bánffy Miklós regénytrilógiájában az arisztokrácia képtelen önköréből kilépni, irreális különvilágának impulzusaitól hajtott cselekvései nem kerülnek összhangba a társadalom elvárásaival, ezért próbálkozásai rendre kudarccal végződnek. Még a legjelesebb arisztokrata, Abády Bálint sem tud olyan eszmét sugallni, példát mutatni, amely átjárna, megtermekenyítené — arisztokrata és nem arisztokrata — környezetét. A többiek értelmét és célját vesztett külsőségekbe, hangskodásba, tüntető viselkedésbe, messianisztikus küldetésük irrealizmusába menekülnek, jóformán semmiféle kapcsolatuk sincs — lovagias is csak ritkán — a társadalom egészének tudatos részeként cselekvő embercsoportokkal, közösségekkel. Aki pedig ráeszmél az arisztokrata életforma tartalmatlanságára, vagy öngyilkos lesz, mint Kadacsay Gazsi, vagy kivonul sorstársai közül házikójába, a cigányszajha mellé, mint a világtájt Laczók Tamás. A regény legrokonszenvesebb alakjai nem arisztokraták, hanem olyanok, mint Gál Mihály, a vén színész, Jópál András, a feltaláló, Timişan Aurel, a román néptribun, Lázár Bogdáné Danogán Sára. A művészet — Bánffy regénye is — a bomlás folyamatát nem *ostorozza*, hanem érzékletesen megjeleníti, valóságos képet rajzol róla, vagy mint Robert Musil, elvonatkoztatottan modellálja.

De mit akar Abády Bálint, aki arisztokrataként és emberként is a cselekvő életet választja?

Abády szűknek, korlátozottnak érzi hagyományoktól kötött arisztokrata életformáját, tágítani, szélesíteni szeretné társadalmi kapcsolatait. Olyan szövetségeket alakításába kezd, amelyekbe be szeretné vonni a lakosságot, függetlenül nyelvi és vallási hovatartozásától. A kivándorlástól tizedelt székelység megmentésére kiszagda-hitbizomány létesítését és a jól előkészített telepítést ajánlja. A regényben egyik kezdeményezője az ún. erdélyi mozgalomnak; programját, célkitűzéseit a választási reform, a sajátos erdélyi közgazdasági érdekek és a nemzetiségi kérdés rendezése köré csoportosítja. Említést érdemel, hogy Bánffy emlékezéseiben nagy elismeréssel írt nagybátyjáról, Károlyi Sándorról (1831—1906), a magyar szövetkezeti mozgalom megteremtőjéről, akinek előadásait sok-sok estén keresztül hallgatta fiatal társaival (lásd Bánffy Miklós: *Emlékeimből*. Kvár, 1932). Abády kísérlete sem eredményes, az illetékesek nem értik, köszönyösek. Milyen jellemző, hogy a reformok szükségességére figyelmeztető parlamenti szűzbeszéde után az ironikus szeretettel rajzolt román néptribun, Timişan doktor mondja meg az igazat Abádynak: „a magyarok mással vannak elfoglalva, az effélék nem érdeklik őket”; ugyanakkor a székely kongresszuson Barra Sámuel a jobbjagság visszaállítására tett kezdeményezéssel vádolja.

Az ésszerűség rendre elbukik az arisztokrácia, a dzsentri és bürokraták ellenállásán. Abády vállalkozásai jórészt szétörnek a balítéleteken, és magánéletét sem tudja rendezni, Adrienne is elhagyja. Egyedül marad.

Másfelől Abády sem tud elszakadni osztálya konzervatív ideológiájától. Cselekvéseit a régi hivatástudattal igazolja ön maga és mások előtt is. A *Megszámláltattalban*, a jó útra térítéstől is sarkallva, arról beszél Abády Gyerőffy Lászlónak, hogy az arisztokrácia századokon át szolgálta a községet, megyét, egyházat és országot, mindig a közösség oldaláról nézte a világot. Ezért került ki az arisztokráciából annyi kormányzásra képes személyiség. Ekkor szól közbe Abády anyja: „Az a patriarkális viszony, mely századokon át fennállott a földesúr és a faluja között, nem szűnt meg a jobbjagság eltörlésével. Vezetni, segíteni, istápolni kell azokat, kik anyagiakban és műveltségben annyira alattad állnak. Tekintsd őket gyermekeidnek, a falusi népet is, a cselédeidet is.” (I. m. 205.) Nagyapja is arra intette — emlékezik Abády másutt —, hogy kiválóbb, munkaképesebb legyen testben és lélekben, mint bárki más. E konzervatív emberség őrizi meg Abády szellemi és morális integritását.

Az arisztokrácia hivatásáról írottak ugyanakkor a Bánffy Miklós és Justh Zsigmond felfogása közötti különbségekre is fényt vetnek. Az arisztokráciát illetően Justhnak, mint előbb említettem, nem voltak illúziói, megövtá ettől világnézete — a társadalmi kiválasztódás biológiai szemlélete. Bánffy nem valamilyen arisztokrácián kívüli ideológiából, hanem belülről, osztályának gondolat- és érzélemvilágából elevenítette fel a modern társadalom körülményei között teljesen irreális régi hivatásmorált. Az író ezzel még nyomatékosabbá tette eszmeileg és művészileg is az elkerülhetetlen hanyatlást, az effajta konszenzuskeresés hiábavalóságát.

A köz- és a magánélet színterein mindent a külsőségek uralnak. Az életmód külső díszei. Tavasszal lövésznyáron fogolyvadászat, ősszel ismét vadászat és szarvasbögés, télen fácánvadászat, a pesti lófuttatást a bécsi derby követi, fogadások, összejövetelek, éjjelizene, bálók, ahol a francia négyest csárdás követi órák hosszat, párbaj, pletyka, hazafias szónoklatok, fogadkozások, nőcsábítás, kártya, érdeklázások. A székely kongresszusra, hogy semmit se tegyenek, felcícomázott vonat viszi a küldötteket, az állomásokon se vége, se hossza a fogadó hazafias szónoklatoknak, mindenki díszmagyarba öltözve, közöttük is a legdíszesebb, mert legtöbbet szeretne hazafiságából mutogatni, Weinfeld Soma bankár, aki valódi szittya ruhában, hófehér paplanselyemből készült dolmányban, karmazsin nadrágban, sárga szattyáncsizmában tetszeleg. Máskor halálra ítélik és kivégzik a pálinkát (szétlővik a pálinkásüveget), vagy a párbajjelenes liga francia herceg-elnökének tiszteletére rendezett bankett estéjén, éppen az újonnan alakult liga országos főtitkára keveredik lovagias ügybe, s annak rendje s módja szerint, a sértés színhelyén, a *Code Duverger* előírásainak megfelelően, Bogácsy őrnagy vezérletével a párbajt meg is tartják.

Mondhatja bárki, hogy Széchenyi István *Naplójában* is egymást követik a bejegyzések: színház kaszinó, kártyajáték, mágnásülés, uzsonna hercegnőkkel, tárgyalások Metternichkel, utazások, vadászatok, fogadások stb. De ezt is naplójába írja: „Egy járó vadászatról tértem haza. Micsoda társaság! Milyen elhülyültnék érzi magát az ember, ha csak egyetlen napot tölt ezekkel az emberekkel.“ (*Napló*, Bp., 1978. 351.) A reformkorban azonban a legjobbak tehetségüknek megfelelő társadalmi mozgástérben cselekedhettek, a szavak zsarnoksága nem rejtette el a valóságot. Bánffy korában a szólamok leplezték a cselekvésképtelenséget, a nagyúri mindennapiságba roskadt jellem és szellem. Még az elitemberként fellépő Abádyt is megakadályozta reformjai megvalósításában az arisztokrácia társadalmi közegellenállása.

A parlament is a látszateltetés színterül szolgál. Arról vívtak szócsatákat, hogy létesüljön-e önálló jegybank, milyen színű legyen a kardbojt. A legfelsőbb fórumot, főképp a szóvirágos ellenzék jóvoltából, nem érdekelte különösképpen Vilmos császár marokkói „kirándulása“, a német flottaprogram, az olasz–török háború, a francia–angol szövetség, még arra sem figyeltek fel, hogy egy német képviselő mit mondott Salzburgban a magyarországi németekről. A balkáni válság idején az ellenzéki képviselők a Royal szálló báltermében külön parlamentet alakítottak. Apponyi Albert a nép nevében üdvözölte a bolgárokat, görögöket, bárát jobbott nyújtott Belgrád felé, megértő helyesléssel köszöntötte az önrendelkezési jogot. Annak a tévhitnek a kábulatában hangoskodtak, hogy a magyart mindenki szereti, csak az osztrák nem. A Royalban hozott határozatok sem a balkáni népeknek szóltak, hanem a királynak szánták figyelmeztetőül. A vezető osztályok látóhatára lezárult Bécsnél, mert a magyar glóbuszon túl úgyszincs semmi. Képtelenek voltak megérteni, hogy az 1790-es és az 1867-es vívmányokra való szakadatlan hivatkozással nem lehet koruk és osztályuk problémáira megoldást találni. A jogszabályokat erősebbeknek hitték az élet szükségseinél.

A regényben, amint a valóságban is, nemcsak a magyar arisztokrácia élt a valóságtól teljesen elszakadva, hanem Slawata úr is, Ferenc Ferdinánd irodájának belső embere, és elvbarátai, akik a Habsburg-ház hatalmát családi királyságokkal szándékoztak kiterjeszteni a görög tengerig. Slawata, a trilógia egyik íróilag is legjobban kidolgozott alakja Leindsdorf grófot juttatja eszünkbe, ő is felülről nyújtja „segítő kezét“ a „félkész tömegeknek“, hogy hercegekkel és oktrojált alkotmányokkal kiegészítse állapotukat.

A valóságérzékét veszített, külsőségekkel tündető arisztokrácia ideológiai és politikai irracionálizmussal fokozta a nemzetiségek elidegenítését. A nemzetiségek nemesség- és arisztokráciaellenes érzelmeit leghívebben a havasi falu templomának az utolsó ítéletet ábrázoló naiv festménye jelképezi: eltorzult orcájú sátánok habzsolják a vitézkötéses ruhájú, csizmás, nagybajuszú alakokat, az angyalok pedig csupa jámborokat szállítanak az üdvözülés honába. A gyűlöletet erősítették a kormányzatnak és a közírásnak azok a fogalmi csinálmányai, amelyekkel a románokat „románnyelvű magyaroknak“ keresztelték, és a Wuelfenstein Frédiszerű honatyák, akiknek a vére felforrta a nemzetiségi képviselők pusztá láttán. A jegyzők, szolgabírók, adószedők, törvényszéki bírák nem beszéltek a nemzetiségek nyelvén. Ilyen viszonyok között tett kísérletet Abády Bálint, hogy a havasi nép sorsán könnyítsen. Ha végül a regényben Abádynak sikerül is a népszípolozókat elhelyeztetnie, a pert megnyernie, a viszonyokat megváltoztatni nem tudja. Amikor a parlamentben és a felsőbb társulatokban közjogi vitákat folytattak, a bankok és más intézmények fortélyos eszközeivel a nemzetiségi vezetők birtokos osztályuk anyagi gyarapításán dolgoztak.

A hadba vonuló Abády Bálintnak nincsenek kétségei az arisztokrácia és a monarchia jövőjét illetően. Bánffy Miklós így fejezi be *Erdélyi történetét*: „Lassacskán csupa fikció lép a valóságok helyébe, önámítás és nagyzolás. Mindenki bűnös ebben, a magyar társadalom minden vezető rétege. Maga előtt látta a birtokos osztályt, aki uraskodásában leromolva, gazdasági pályára nem megy [...]. A történelmi oktatás tanári karát is, akik lebecsülik azokat, akik a magyar múltban munkára és önismeretre intik a nemzetet. Így töltődik meg az ifjúság csalóka ideálokkal és sovén jelszavakkal [...]. Maga előtt látta a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, sutba dobják európai látóköriüket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mindazt a maszlagot, melyben legtöbbje valóban nem is hisz... Maga előtt látja, mintha már a síron túlról tekintene vissza. Most elpusztul az ország és vele ez a nemzedék. Elpusztul ebben a háborúban, hol azok a szavak, amiket annyit használtak [...], emberölő szörnyű valóságot jelentenek. Most elpusztul az ország és vele az a nemzedék [...], mely az államélet valóságait el tudta felejteni, és délibábok után futott, akár a gyermek [...]. A város és a völgy árnyékba borult már. Sötétedett. Csak a nyugati égbolt lángol [...]. A karmazsin égbolt alján lomha, lila, sötét hegyek... Hosszú oromgerincek lecsappott oldalakkal. Óriási koporsók, népek koporsói.“ A beteljesülő végzet viziója.

Az *Erdélyi történet*ről írottak befejezetlen maradnának, ha nem érintenénk Tomasi di Lampedusa *A párdúc* című regényét. Lampedusa herceg a testi miveltségben és életkörülményeiben is reá emlékeztető dédapját választotta regényalakja mintájául. De *A párdúc* — mint magyar vonatkozásban Bánffy trilógiája — nem pusztán egy arisztokrata család élettörténete, hanem az *arisztokrácia emlékirata*, mégpedig az újkori olasz történelem legzaklatottabb korszakáról (1860. május—1910. május).

Tomasi di Lampedusa is, mint Bánffy, belülről, az arisztokrácia oldaláról szemléli az életet, mindvégig osztályának gondolatvilágán belül marad. A regény első felében átfogó körképet fest a régi rend bukásáról és az új polgári rend születéséről. Don Fabrizio herceg ironikusan és közömbösen szemléli, mert cselekedni sem kedve, sem akarateréje nincsen, hogy miképpen enyészik el törzsökös családjá, pusztul el az ösök öröksége. Kezdetben még abban reménykedik, hogy unokaöccse lesz az ellentámadás megindítója, de Tancredi házassággal végződő szerelme ezt az illúzióját is szétfoszlatja. Unokaöccse azonban a szépséges polgárleányt, Angelicát választja. Tancredi egy helyütt romantikától ittasultan elmélkedik a családok egyesítéséről, a Sedarákkal új, friss vér kerül az öreg familiába, s ez elősegíti az osztályok és rétegek kiegyenlítését. Tancredi és Angelica nászával valójában az ősiség újra birtokba veszi Sziciliát, amelyet az arisztokrata családok évszázadokon át uraltak. A herceg ironikusan tudomásul veszi a polgári rend győzelmét, belenyugszik a megváltoztathatatlanba. Azt is tudja, hogy ő volt az utolsó Salina. A halálán levő herceg így elmélkedik a szálloda erkélyén: „Mert egy nemesi család jelentősége és értelme egyedül a hagyományokban, vagyis az élő emlékekben rejlik; mégpedig itt ő az utolsó, akinek még voltak különleges, a más családokétól eltérő emlékei. Fabriziettónak szokványos, gimnáziumi osztálytársaiéval megegyező emlékei lesznek, szerény tizoraik, a tanárok rovására elkövetett rosszindulatú csínyek, inkább áruk, semmint értékük kedvéért megvásárolt lovak emlékei; a név öntudata üres pompává változik majd át számára, s még azt is megkeseríti a szüntelenül szorongató gondolat, hogy mások fényesebben pompázhatnak nála.“ (*A párdúc*. Bp., 1961. 281.) Óbelőle pedig egy öreg és ingerlékeny nagyapa emléke marad.

A párdúc és az *Erdélyi történet* közötti alapvető különbségeket elsősorban nem az írójuk — Tomasi di Lampedusa és Bánffy Miklós, a két arisztokrata — tehetsége, elmealkata, művészi megjelenítő képessége közötti különbségben kell keresnünk. Az olasz arisztokrácia családi kapcsolatokkal is ki tudott egyezni a polgársággal, a magyar és az osztrák belső vegetációjával elszigetelődött az ésszerű, viszonylag osztályát is mentő közlekedéstől, emlékeibe, hagyományába, életformájába, szokásaiba, rögeszméibe roskadt. Még a birodalom utolsó heteiben, hónapjaiban sem, amikor a gyökeresen megváltozott helyzet megfontolt politikai nyitást kíván a polgárság, a parasztság, az értelmiség és a nemzetiségek felé. Az események elsodorták. Erről írta Tamási Áron *Czimeresek* című regényét. Egyedül, magánszemélyként Károlyi Mihály vállalkozott a nyitásra, de belőle is hiányzott a fejlett taktikai érzék, a körülményekhez való alkalmazkodni tudás, a politikában oly fontos fondorlatosság és a határozottság. Pacifizmussal a győztes antantimperializmussal szemben semmit sem lehetett elérni.

Az arisztokrácia elbukott, mert elvesztette önmagát, elvetélte léte értelmét. Bánffy Miklósnak erről írt regénytrilógiája irodalmunk egyik legértékesebb alkotása.